

QUESTIONES

ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

Θεόδωρος Πενολίδης

ΜΕΘΟΔΟΣ

ΚΑΙ

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	29
1. Η θεωρητική συνείδηση <i>Η μέθοδος και η συνειδησιακή απόβλεψη στη φιλοσοφία του Descartes.</i>	43
I. Είναι το πράγμα το πάντων πρώτον;	43
II. Η καρτεσιανή μέθοδος	47
α. <i>Η μέθοδος και η γνώση στον Descartes</i>	47
β. <i>Η αμφισημία της έννοιας της ενόρασης στην καρτεσιανή φιλοσοφία</i>	58
β.1 Η ενόραση και η συνειδησιακή απόβλεψη	60
β.2 Η ενόραση ως η ζωντανή διαφορά του πνεύματος	62
β.3 Η ενόραση και η αντικειμενικότητα	64
III. Παρέκβαση. Η αντίρρηση του Leibniz σχετικά με την καρτεσιανή θεμελίωση της γνώσης σε κριτήρια ενορατικής σαφήνειας.	71
IV. Το καρτεσιανό επιχείρημα περί υπάρξεως θεού	77
α. <i>Η έννοια του υπερβατικού όντος</i>	77
β. <i>Η έννοια της αρχής.</i>	79
γ. <i>Η ιδέα του θεού</i>	81
δ. <i>Κριτικές παρατηρήσεις.</i>	88

V.	Η υπερβατική χρήση της έννοιας της αιτίας στη φιλοσοφία του Spinoza.	91
2.	Η πρακτική συνείδηση <i>Η ηθική πράξη ως αντιστροφή της συνειδητής απόβλεψης στην έννοια του προσώπου. Η ηθική του Immanuel Kant. . . . .</i>	103
I.	Η γνωσιοθεωρητική θεμελίωση της ιδέας της ελευθερίας. . .	105
II.	Η τρίτη αντινομία	107
III.	Η έννοια της διττής αιτιότητας	109
IV.	Η ελεύθερη πράξη.	121
V.	Ελευθερία χωρίς έννοια.	130
VI.	Ο λόγος ως ιδέα και ο διαφωτισμός	134
VII.	Η προβληματική έννοια μίας ηθικής κοινότητας.	144
3.	Η διαλεκτική της συνείδησης <i>G. W. F. Hegel. Η φαινομενολογική έννοια της εμπειρίας της συνείδησης . . . . .</i>	153
I.	Η κατ' αίσθηση συνείδηση	160
II.	Η παρατηρούσα αντίληψη	165
III.	Η διάνοια.	173
IV.	Ο λόγος ως άπειρη μορφή	202

4. Η διαλεκτική σχέση μεταξύ της θεωρούσας επιστροφής και της υπάρχουσας έννοιας <i>Παρατηρήσεις για την εγελιανή έννοια της απόλυτης μεθόδου</i>	215
I. Η θεωρούσα επιστροφή και η αυτοαναφορά της νόησης ως μία ελλειμματική έννοια λόγου	215
II. Η γνώση ως κίνηση της υπάρχουσας έννοιας	224
 Επίμετρο – Κείμενα του G. W. F. Hegel	
A. Η Επιστήμη της Λογικής <i>Πρόλογος στην πρώτη έκδοση</i>	239
B. Η Επιστήμη της Λογικής <i>Η γενική έννοια της Λογικής</i>	247
Γ. Η εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών (1830) <i>Η φαινομενολογία του πνεύματος. Η συνείδηση</i>	271
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	279
 ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	287
 ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ	291

2

Η πρακτική συνείδηση

Η ηθική πράξη ως αντιστροφή της συνειδητής απόβλεψης στην έννοια του προσώπου. Η ηθική του Immanuel Kant

«Ο θεός και ο κόσμος αποτελούν τα δύο αντικείμενα της υπερβατολογικής φιλοσοφίας και (υποκείμενο, κατηγορημα και συνδετικό) είναι ο νοών άνθρωπος, το υποκείμενο που συνδέει θεό και κόσμο σε μία πρόταση. [Το υποκείμενο, το κατηγορημα και το συνδετικό] είναι λογικές σχέσεις μέσα σε μία πρόταση, οι οποίες δεν αφορούν την ύπαρξη των αντικειμένων, αλλά αποκλειστικά το τυπικό των σχέσεων, κατά το οποίο αυτά τα αντικείμενα ανάγονται στη συνθετική ενότητα. Ο θεός, ο κόσμος και το εγώ, ο άνθρωπος ο οποίος, αν και είναι ένα ον του κόσμου, συνδέει το θεό και τον κόσμο μεταξύ τους».

Immanuel Kant¹

Η καντιανή κριτική φιλοσοφία θα μπορούσε αδρομερώς να προσδιορισθεί ως η διερεύνηση των εξής ακόλουθων σχέσεων: της γνωσιοθεω-

---

1. I. Kant, *opus postumum*, AA 21, σ. 37.

ρητικής, της πρακτικής και της αισθητικής σχέσης. 1. Η γνωσιοθεωρητική σχέση ορίζεται ως η σχέση του γνωστικού υποκειμένου προς το αντικείμενο² και οδηγεί σε μία προσδιοριστική έννοια του αντικειμένου. 2. Είναι προφανές, ωστόσο, ότι η ερώτηση «τι είναι το αντικείμενο» δεν συνιστά τη λογική βάση πάνω στην οποία μπορούμε να διαστοχασθούμε την έννοια της πράξης, καθώς η πρακτική σχέση ορίζεται ακριβώς ως η σχέση του υποκειμένου προς το υποκείμενο.³ Το «κατέναντι», στο οποίο στρέφεται το υποκείμενο, δεν μπορεί εν προκειμένω να τεθεί ως ένα καθορισμένο ον που υπάγεται σε μία έννοια (τι έστιν). Για να υπάρχει η πράξη, πρέπει να προϋφίσταται η αναγνώριση ότι αυτό προς το οποίο στρέφομαι πράττοντας είναι ένα απροσδιόριστο καθολικό – είναι, θα μπορούσαμε να πούμε ακολουθώντας τον Kant, το έλλογο ον ως πηγή σκοπών. Υπό αυτή την έννοια, το υποκείμενο τίθεται μέσα στην πρακτική σχέση ως πρόσωπο. Το πρόσωπο είναι η συνάντηση της ελευθερίας με την ελευθερία. Μεταβάλλοντας τον άλλο άνθρωπο σε φυσικό αντικείμενο, παραμένω σε μία γνωστική σχέση προς αυτόν και έτσι δεν είμαι πράττον πρόσωπο!

3. Τέλος, η αισθητική σχέση ορίζεται ως η σχέση του γνωστικού υποκειμένου προς ένα αντικείμενο, το οποίο μένει δίχως έννοια και φαίνεται ως εάν ήταν πρόσωπο. Το ωραίο, θα πει ο Kant, είναι σύμβολο του ηθικώς αγαθού. Μολονότι η αισθητική σχέση δεν είναι μία διαπροσωπική σχέση, εντούτοις αρνείται την τελειωτική (εννοιακή) αντικειμενοποίηση και προσανατολίζεται προς μία γνώση του αντικειμένου έξω από την έννοιά του. Το ωραίο είναι αυτό που υφίσταται

---

2. D. Henrich, *Identität und Objektivität, Eine Untersuchung über Kants transzendente Deduktion*, Heidelberg 1976.

3. J. Simon, «Kategorien der Freiheit und der Natur», στο D. Koch και K. Bort (επιμ.), *Kategorie und Kategorialität* (FS K. Hartmann), Würzburg 1990, σ. 107-130.

δίχως έννοια και υπό αυτήν τη σημασία συμβολίζει το ελεύθερο πρόσωπο ως απόλυτη πηγή νοήματος.⁴

I. Η ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Η ιδέα της ελευθερίας, ως η πρωταρχική ιδέα της πρακτικής φιλοσοφίας, διερευνάται από τον Kant πρωτίστως στην *Υπερβατολογική διαλεκτική*⁵ και συσχετίζεται προς την έννοια της αιτιότητας. Αυτό είναι φυσικό, καθώς η γενική έννοια της ελευθερίας και η εξειδίκευσή της στην έννοια της ελεύθερης πράξης συσχετίζεται θετικά ή αρνητικά προς αιτιώδεις λόγους (Gründe), κίνητρα και παρωθήσεις, που υπόκεινται στην ελεύθερη πράξη ως αίτια, δηλαδή ως έννοιες που υφίστανται ως ηθικά ελατήρια, τα οποία χορηγούν την κινητήρια δύναμη για την εκτέλεση της πράξης. Η ελευθερία και η αιτιότητα εξετάζονται εν προκειμένω μέσα στο ορισμένο πλαίσιο μιας κοσμολογίας, το θέμα της οποίας δεν είναι το γνωρίζον υποκείμενο, αλλά ο κόσμος ως συναγωγή των κατάσπαρτων ατομικών φαινομένων της εμπειρίας σε μία εσωτερική και ουσιώδη ενότητα.⁶

Κάθε φαινόμενο που συνιστά τον αντικειμενικό κόσμο είναι αδύ-

4. Πρβλ. σχ. Θεόδωρος Πενολίδης, «Το σύστημα και η αναστοχαστική σύνθεση στην υπερβατολογική φιλοσοφία του Immanuel Kant», *Υπόμνημα 1* (2004), σ. 115-146.

5. H. Heimsoeth, *Transzendente Dialektik. Ein Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, τόμ. 4, Berlin 1967.

6. P. Baumanns, *Kants Philosophie der Erkenntnis. Durchgehender Kommentar zu den Hauptkapiteln der «Kritik der reinen Vernunft»*, Würzburg 1997, σ. 752 κ.ε. Πρβλ. επίσης Θ. Βέικος, *Μαθηματικές αντινομίες του Kant και σύγχρονη επιστήμη*, Ιωάννινα 1974.

νατο να εξηγηθεί ως ενιαίο μόρφωμα, το οποίο υπάγεται σε κανόνες, αν δεν ρυθμισθεί –ευθυγραμμισθεί– προς ένα σημείο εκτός των ορίων της κατηγοριολογικώς έγκυρης εμπειρίας, προς το οποίο μπορούν να συγκλίνουν όλες οι κατευθυντήριες γραμμές των κανόνων που συγκροτούν την αντικειμενικότητά του. Έτσι, διευρύνεται η γνώση, δηλαδή εγκαθιδρύεται ένα σύστημα ολότητας (ιδέα), στο οποίο μπορεί να κατευθύνεται ο εμπειρικός προσδιορισμός του αντικειμενικού.

Η κατευθυντήρια αρχή της ενότητας των αντικειμενικών φαινομένων είναι η ιδέα του κόσμου. Η ιδέα της απόλυτης ενότητας του κόσμου διαιρείται σύμφωνα με τον πίνακα των κατηγοριών σε τέσσερα διαφορετικά θέματα: Πρώτον, πληρότητα ή απόλυτη ολότητα του κόσμου. Δεύτερον, διαίρεση του δεδομένου όλου στο πεδίο των φαινομένων. Τρίτον, απόλυτη πληρότητα της γένεσης ενός φαινομένου εν γένει. Τέταρτον, απόλυτη πληρότητα της εξάρτησης που έχει η ύπαρξη του μεταβλητού στο πεδίο των φαινομένων.

Κατά την προσπάθειά του να νοήσει το σύνολο των φαινομένων, ο μεταφυσικός λόγος εμπλέκεται σε αντινομίες⁷. Οι αντινομίες παράγονται από μία φυσική ροπή του λόγου να υπερβαίνει τα όρια της εμπειρίας και να οδηγεί τις ιδέες του στην απόλυτη ολότητα των φαινομένων. Αποβλέποντας στο ανυπόθετο, ο λόγος περιέρχεται σε εσωτερική διαφωνία με τον εαυτό του. Διατυπώνει μία θέση και τη διαμετρική προς αυτήν αντίθεση, χωρίς να μπορεί να αποδείξει βά-

---

7. R. Zocher, «Zu Kants transzendentaler Deduktion der Ideen der reinen Vernunft», *Zeitschrift f. Philos. Forschung* 12 (1958), σ. 43-58. Πρβλ. επίσης N. Hinske, «Kants Begriff der Antinomie und die Epochen seiner Ausarbeitung», *Kant-Studien* 56 (1965), σ. 485-496. Πρβλ. επίσης N. Hinske, «Antinomie», στο J. Ritter (επιμ.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, τόμ. 1, Darmstadt 1971, σ. 394-5.

σει επιχειρημάτων το αναληθές της μίας ή της άλλης πρότασης. Οι αντινομίες του καθαρού λόγου (η θέση που καταφάσκει και η αντίθεση που αρνείται) είναι ισοσθενείς προτάσεις. Τόσο η θέση όσο και η αντίθεση ενέχουν την ίδια αποδεικτική ισχύ. Έτσι, ο ίδιος βαθμός λογικής αποδεικτικότητας δύο προτάσεων, οι οποίες διατυπώνονται από έναν και τον αυτό λόγο, οδηγεί το λόγο σε μία σύγκρουση με τον ίδιο τον εαυτό του. Οι διαλεκτικές αντινομίες είναι, πρώτον, η περατότητα και το άπειρο του κόσμου (Θέση: ο κόσμος έχει αρχή [όριο] κατά το χρόνο και κατά το χώρο. Αντίθεση: Ο κόσμος είναι ατελείωτος κατά το χρόνο και κατά το χώρο). Δεύτερον, η διαιρετότητα και το αδιαίρετο του κόσμου (Θέση: καθετί στον κόσμο συνίσταται εκ του απλού. Αντίθεση: Τίποτε δεν είναι απλό, αλλά καθετί είναι σύνθετο). Τρίτον, η ελευθερία⁸ και η αναγκαιότητα (Θέση: Υπάρχουν στον κόσμο αιτίες που ενεργούν ελεύθερα. Αντίθεση: Δεν υπάρχει η ελευθερία. Όλα είναι φύση, ήτοι αιτιακή συνάφεια). Τέταρτον, η εξάρτηση και η ανεξαρτησία (Θέση: Μέσα στη σειρά των αιτίων του κόσμου υπάρχει ένα ον που είναι αναγκαίο. Αντίθεση: Μέσα στη σειρά των αιτίων του κόσμου δεν υπάρχει κάτι που να είναι αναγκαίο, αλλά όλα μέσα στην εν λόγω σειρά είναι τυχαία).

II. Η ΤΡΙΤΗ ΑΝΤΙΝΟΜΙΑ

Θα επιμείνουμε για λίγο στην εξέταση της τρίτης αντινομίας⁹, όπου εκτίθεται η έννοια της ελευθερίας. Η θέση της τρίτης αντινομίας έχει ως εξής: η αιτιότητα, υπακούοντας στους φυσικούς νόμους, μετα-

8. L. W. Beck, *A Commentary on Kant's 'Critique of Practical Reason'*, Chicago 1960.

9. H. Heimsoeth, *Transzendente Dialektik*, ό.π., σ. 237 κ.ε., σ. 346 κ.ε.

σχηματίζει τον κόσμο εν γένει σε ένα φαινόμενο που μπορεί να εγνωσθεί. Υπάρχει όμως μία αιτιότητα που υπερφαλαγγίζει τις αιτιώδεις σχέσεις και εκπηγάζει από την ελευθερία. Η αλληλουχία και η διαδοχή των φαινομένων συνοψίζεται σε μία ολική πληρότητα μόνον υπό τον όρο ότι αποδεχόμαστε την ύπαρξη ενός μέλους των αιτιακών σχέσεων των φαινομένων, το οποίο δεν είναι εξαρτημένο εξ όρων, αλλά απόλυτο και ανυπόθετο. Σε αυτό το συγκεκριμένο, ελευθερία σημαίνει «absolute Spontaneität der Ursachen – απόλυτη αυτενέργεια των αιτιών» ή αρχέγονη αιτιότητα.

Η αντίθεση της τρίτης αντινομίας της κοσμολογικής διαλεκτικής έχει ως εξής: αν παραδεχθούμε την «ελεύθερη, εξ υπαρχής αιτία» ως ένα ιδιαίτερο είδος अपαρκτήριας αιτιότητας, από την οποία λαμβάνει αρχή μία κατάσταση και κατόπιν μία σειρά εξαρτημένων από αυτήν αποτελεσμάτων, πρέπει συγχρόνως να παραδεχθούμε μία κατάσταση που είναι ανεξάρτητη από προηγούμενες και αρχίζει αυτενεργώς να επιδρά σε αυτές. Αυτό όμως αίρει το νόμο της φυσικής αιτιότητας, ο οποίος διδάσκει ότι τίποτε δεν μπορεί να συμβεί στον κόσμο, αν δεν προσδιορίζεται από κάποια αιτία. Υπάρχει κατά συνέπεια μία αναγκαία συνοχή των αιτιακών σχέσεων που δεν διακόπτεται, δεν αίρεται δηλαδή ποτέ. Η προσωρινή έστω παύση της συνεχούς αιτιακής συνάφειας στον κόσμο συνεπάγεται την άρση του κόσμου της εμπειρίας και μετατρέπει την πρώτη αιτία μέσα στο πεδίο των φαινομένων σε μία υπερβατική υπαρχή των πάντων, πράγμα που δεν μπορεί να γίνει δεκτό!

Κατά τον Kant, η ως άνω εσωτερική διαφωνία του λόγου επιλύεται μόνον αν κατανοήσουμε από το σημείο οράσεως της υπερβατολογικής κριτικής το διφνές της προοπτικής, από την οποία ο υπερβατολογικός στοχασμός γνωρίζει τον κόσμο. Η αντινομία δηλαδή εξαλείφεται μόνον αν οι προτάσεις περί ελευθερίας και αναγκαιότητας τοποθετηθούν σε διαφορετικά επίπεδα. Ότι η φύση συνιστά μία συνεκτική σύνθεση αιτιακών σχέσεων, που δεν αίρεται ποτέ, δηλαδή που δεν επιδέχεται

εξαίρεση και συνεπώς καμία ελευθερία, είναι μία αδιάσειστη πρόταση που ισχύει απόλυτα. Ωστόσο, η ως άνω πρόταση ισχύει μόνον ενόψει του κόσμου των φαινομένων και δεν εκτείνεται στα πράγματα καθ' εαυτά. Αν όντως τα φαινόμενα συνταυτίζονταν με τα πράγματα καθ' εαυτά, τότε δεν θα υπήρχε στην υπερβατολογική φιλοσοφία χώρος για την ελευθερία. Η φύση θα συνιστούσε μία απόλυτη πραγματικότητα.

Η υπερβατολογική κριτική της γνώσης έχει όμως καταδείξει ότι η φύση είναι μία περιοχή που υπόκειται εν γένει στη νομοθετούσα ελεύθερη διάνοια. Η ελεύθερη διάνοια είναι ο νομοθέτης που προσδίδει στα φυσικά φαινόμενα αληθινή και αυστηρή –όχι μόνον υποθετική και σχετική– καθολικότητα. Ήδη από αυτή την υπόμνηση κατανοούμε ότι, κατά τον Kant, υπάρχουν φαινόμενα, των οποίων τα αίτια δεν είναι φαινόμενα. Η αυτενέργεια λ.χ. του νου συνιστά ένα πρώτο αίτιο. Από τη διακρίβωση αυτή προκύπτει ότι για υπερβατολογικούς λόγους πρέπει να προσανατολισθούμε προς ένα είδος νοητής αιτίας εκπορευόμενης από την ελευθερία – ένα είδος αιτίας, το οποίο ανήκει σε ένα διαφορετικό επίπεδο από αυτό των φαινομένων. Εδώ ο Kant ανατρέχει στην έννοια του χαρακτήρα. Ο θεμελιακός «χαρακτήρας» της αιτιότητας, την οποία εγώ ως εμπειρικό υποκειμένο θέτω σε ενέργεια, είναι προσανατολισμένος προς μία φυσική αναγκαιότητα. Απεναντίας, είναι αδύνατο να νοηθεί στο επίπεδο της φυσικής αναγκαιότητας ο θεμελιακός χαρακτήρας μου, ως ελεύθερου υποκειμένου που θεωρεί τον εαυτό του ως την πρώτη αιτία για μία ορισμένη διαδοχή φαινομένων. Αυτός ο χαρακτήρας είναι νοητός και όχι εμπειρικός.

Το ερώτημα που απασχολεί στην παρούσα μελέτη τον Θεόδωρο Πενολίδη είναι εκείνο που τίθεται επανειλημμένα από ολόκληρη τη νεότερη φιλοσοφία: το ερώτημα για την αληθή γνώση και τη μέθοδο που διασφαλίζει την επαρκή και πρόσφορη πρόσβαση της γνωστικής συνείδησης στο αντικείμενο. Η συνισταμένη των απαντήσεών του έγκειται στη διαπίστωση ότι η νεότερη φιλοσοφία αμφισβητεί μία καίρια προϋπόθεση της αριστοτελικής φιλοσοφίας: την προτεραιότητα της ύπαρξης έναντι της γνώσης, της υπόστασης (substantia) έναντι της γνωρίζουσας συνείδησης. Ο συγγραφέας επανέρχεται διαρκώς σε αυτή τη σχέση της συνείδησης του υποκειμένου με το αντικείμενο και τη φωτίζει από διαφορετικές απόψεις: 1. από την άποψη της *θεωρητικής συνείδησης* που αποβλέπει στην αλήθεια (Descartes), 2. από την άποψη της *πρακτικής συνείδησης* που αποβλέπει στον εννοιολογικό προσδιορισμό του ελεύθερου προσώπου και αναγκάζεται εντέλει να αναγνωρίσει ότι το πρόσωπο ως δομικός άξονας του «πράττειν» μένει χωρίς έννοια (Kant) και 3. από την άποψη μιας *διαλεκτικής της συνείδησης* (Hegel), η οποία συλλαμβάνεται ως μία κίνηση συνειδησιακής αυτογνωσίας κατά την οποία η συνείδηση αποκομίζει την εμπειρία ότι η γραμμική απεικόνιση του αντικείμενου στη γνώση είναι αδύνατη και έτσι αναγκάζεται να εγκαταλείψει την απόβλεψη στο εξωτερικό αντικείμενο και να στραφεί στον ίδιο τον εαυτό της. Η μελέτη *Μέθοδος και Συνείδηση* συμπληρώνεται από μετάφραση τριών κειμένων του Hegel.

ISBN 960-375-761-6

9 789603 757610

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 3761